

Alternatív javaslat a szinesztézia jelentéstani megközelítéséhez

1. Bevezetés

A szinesztéziás kifejezésekkel (pl. *színes hang*) foglalkozó kutatók többsége alárendeli a szinesztéziát a metaforának, illetve úgy véli, hogy a szinesztézia a tapasztalatok egységén vagy érintkezésén alapszik, ezért inkább a metonímiával érzi rokonnak (CACCIARI 2008, BRETONES-CALLEJAS 2001, MARKS 1996, ULLMANN 1957). Az egyetlen rendszerszerű vizsgálat, amely a szinesztéziát elhatárolja mind a metaforától, mind pedig a metonímiától, a szinesztéziát két, különböző érzékterületről vett fogalmat megnevező, szemantikailag összeférhetetlen nyelvi elem szintaktikai kapcsolatának tekinti (P. DOMBI 1974: 15). Ez a meghatározás azonban nem magyarázza, mi a motivációja annak, hogy két érzetterület összeférhetetlen minőségnevei mégis egymás mellé kerülhetnek, és találónak érezzük ezeket egymással. Ismertetve azokat az elméleteket, amelyek az uralkodó paradigmához képest másként látják a szinesztézia jelentéstani alapját (MARKS 1996, SEITZ 2005), amellet érvelek, hogy a köznyelvi szinesztézia tagjai között nem fogalmi, hanem hangulati megfelelés áll fenn, amelynek alapja az, hogy a szinesztézia egyik tagja által megnevezett érzet ugyanazt a hangulatot kelti bennünk, mint a szinesztetikus kifejezésben szereplő, egy másik érzékleti modalitáshoz kapcsolódó szó által megnevezett érzet. A szinesztéziát alkotó tagok közötti viszonyt nem hasonlósági és/vagy érintkezési, hanem ekvivalenciaviszonynak tekintem.

2. A szinesztézia kutatástörténetének vázlata

2.1. A szinesztézia viszonya a metaforához és a metonímiához. A szinesztetikus társításokat¹ Arisztotelész² óta metaforikus, azaz hasonlóságon alapuló névátvitelként tartják számon. A 20. század elején a szinesztéziát több kutató —

¹ A tulajdonképpeni vagy szűk értelemben vett szinesztézia a különböző érzetterületekről származó érzetek nevének kombinációja (P. DOMBI 1974: 12).

² Arisztotelész *De Anima* (1915) című munkájában a *tompa/éles hang* kifejezéseket elemezve rámutat, hogy a tapintás területén érzékelt élesség rövid idő alatt nagyon mozgat (szűr), a tompa meg hosszú idő alatt kevésbé mozgat (taszít), és ez a tapasztalat hasonlóság alapján vivődik át a hangérzetre. Arisztotelész szerint a *tompa hang/éles hang* átvitt értelmű kifejezések alapját a hasonlóság adja.

magyar vonatkozásban például T. LOVAS RÓZSA (1944) — a tárgyképek érintkezésén alapuló névátvitellel hozta összefüggésbe (P. DOMBI 1974: 45). A szinesztéziát máig hasonlóságon és/vagy érintkezésen alapuló nyelvi kifejezésként értelmezik.

ULLMANN (1939, 1957) meglátása szerint a szinesztéziás kép érintkezési, illetve hasonlóságon alapuló képzettársításra egyaránt visszavezethető. Úgy véli, a szinesztézia a két legfontosabb képalkotási mód, a metafora és a metonímia háttérvonalán helyezkedik el, mivel egyes névátvitelek metaforikusak, mások pedig metonimikus jellegűek. Felfogása szerint tehát különböző erők konvergens működése hozza létre ugyanazt az eredőt: egyik esetben hasonlósági képzettársításból származik a szinesztézia, a másik esetben pedig érintkezési képzettársításból. Azaz: a szinesztézia lehet mind a hasonlósági, mind pedig az érintkezési képzettársítás eredménye, nem kizárólag csak egyiké vagy másiké.

Általánosnak mondható, hogy a magyar kutatók a szinesztéziát — különböző megfontolásból — önálló képfajtaként tartják számon, ám többnyire hangsúlyozzák kapcsolatát a metaforával és a metonímiával. KEMÉNY GÁBOR (2002) úgy vélekedik, hogy a szinesztézia keletkezésekor minden esetben egyszerre kétféle képzettársítás (a hasonlósági és az érintkezési) játszik szerepet — ez a sajátossága a szinesztéziának, amely miatt ezt a képtípust — elhatárolva mind a metaforától, mind a metonímiától — önálló szóképfajtaként kell számontartani. KOCSÁNY PIROSKA (1999) amellett érvel, hogy a szinesztézia mind a hagyományos, mind pedig a kognitív metaforaelmélet szempontjából ellenáll annak, hogy metaforaként kategorizáljuk. A hagyományos elméletek szerint a metafora feltétele a *tertium comparationis*, a szükséges harmadik, a hasonlítás, az összevonás vagy az egymásra hatás. Ez azonban az a pont, ahol a szinesztézia elválni látszik a metaforától. A szinesztézia ugyanis a különböző érzékterületek egybefonódását, összeolvadását jelenti. A *rikító szín* példája kapcsán KOCSÁNY megemlíti, hogy az itt felfedezhető *tertium comparationis* révén még lehetséges átvitelről beszélni: a *rikít*, *rikolt*, *kiabál* erőssége az, ami a kifejezést alkalmassá teszi arra, hogy egy másik érzet erősségét visszaadja. A *fehér csönd* szókapcsolat azonban annak lehetőségét is feladja, hogy egybeolvasztás helyett valamiféle átvitelben gondolkodjunk, és a *tertium comparationis*-t keressük. KOCSÁNY PIROSKA úgy véli, hogy a szinesztézia a kognitív metaforaelmélet felől sem közelíthető meg eredményesebben, ugyanis a metaforával ellentétben — amelynek lényege, hogy a megismerő tevékenység során analógiásan a már ismert mellé állítjuk az ismeretlent —, nem teszi lehetővé a megismerés során újabb fogalmi területek konceptuális feldolgozását, mert megmarad az öt érzék tapasztalatain belül, és mindig csak egy-egy érzékfogalom nyelvi megjelenítésével közöl információt, és csak egy más érzékterületről. A szinesztézia és a metafora mind a lexikális szemantikában, mind pedig a kognitív szemantikában eltérő fogalmak annak ellenére, hogy vannak közös vonásaik — összegzi álláspontját KOCSÁNY PIROSKA.

A kognitív szemantikában a szinesztézia két típusát különböztetik meg, beszélnek szinesztetikus metaforáról vagy szinesztetikus metonímiáról (pl. CACCIARI 2008, MARKS 1996, SHIBUYA–NOZAWA–KANAMARU 2002). A kognitivisták szerint a szinesztetikus metafora alapját az érzéktérületek közötti veleszületett idegi kapcsolatok adják — agyunk „előhuzalozott” például a vizuális és az auditív terület különböző dimenziói közösségének észlelésre, ezért észlelhetjük a világosság és a hangmagasság közösségét, ez a perceptuális képesség vezet végül olyan nyelvi kifejezések létrejöttéhez, mint például a *sötét hang* (MARKS 1996, SEITZ 2005). A szinesztetikus metonímia kognitív megközelítésben asszociatív tanuláson alapszik: azért létezhetnek a nyelvben olyan kifejezések, mint például a *nagy hang(ú)* és a *meleg szín*, mert a nagy méretű tárgyak általában erős intenzitású hangot adnak ki, és a meleg színek (piros, narancssárga) általában meleget adó jelenségekre (pl. tűz) jellemzőek. Ezeket az asszociációs kapcsolatokat gyermekkorban sajátítjuk el, állítja e megközelítés (MARKS 1996, SEITZ 2005, SHIBUYA–NOZAWA–KANAMARU 2002).

2.2. A szinesztézia mint önálló nyelvi kép. A szinesztéziakutatás történetében P. DOMBI ERZSÉBET az egyedüli, aki a szinesztéziát határozottan elkülöníti mind a metaforától, mind pedig a metonímiától. A szinesztéziában nincsen szó sem metonimikus, sem pedig metaforikus névtávitelről — állapítja meg —, a szinesztetikus képben szereplő érzetnevek mindig megmaradnak az eredeti halmaz jelentésében; reális jelentésváltozásról csak diakronikus szinten lehet szó. A metaforával szemben, amelynek lényege — az arisztotelészi hagyomány értelmében — az azonosítás, a szinesztézia elemei nem helyettesíthetik egymást (mint az egyszerű metaforában az azonos az azonosítottat), s a kép maga nem redukálható csupán a benne szereplő elemek egyikére (1974: 52–53).

P. DOMBI a (költői) szinesztéziát két, különböző érzéktérületről vett fogalmat megnevező, szemantikailag összeférhetetlen nyelvi elem szintaktikai kapcsolataként fogja fel (1974: 15). Jelentésanilag összeférhetetlennek tekintendők az egymást kizáró szemantikai jegyek, amelyek ugyanannak az osztálynak (pl. érzékelés) a két különböző alkategóriáját képviselik (pl. látás ≠ látás), illetve azok, amelyek az egyik képelemben +ként, a másikban pedig –ként jelentkeznek (P. DOMBI 1974: 48). A formális szemantikaelmélet értelmében a szinesztézia jelentéstani alapjának feltárásában a tagok közötti összeférhetetlenség megállapítása mellett az ún. projekciós szabályok alkalmazása játszik szerepet. A szinesztézia jelentéstani értelmezésében a kapcsoló–beágyazó szabályok közül az egyesítési szabály és az értelmező szabály áll előtérben. A *fénytrilla* szinesztézia jelentéstani interpretálásakor az elmélet például a két összetevő elemhez külön-külön hozzárendelhető szemantikai jegyek láncából indul ki: *fény* (N — konkrét — érzéki — látás — nem szín — nem alak, forma — általános stb.) és a *trilla* (N — konkrét — érzéki — hallás — zenei — nem általános — ismétlődő stb.). Az egyesítési szabály kiküszöböli a tautológiát a két lánc egyesítésével nyert

szemantikai jegyek halmazából: az egyesítés nyomán a két lánc közös jegyei csak egyszer szerepelnek. Az így nyert halmazban azonban egymással inkompatibilis jegyeket is lehet találni. Az interpretáló szabály épp ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására kell hogy értelmezést keressen. Az idézett példa esetében a (látás) $\leftrightarrow$ (hallás) ellentmondás feloldására P. DOMBI stilisztikai jellegű értelmezési lehetőséget kínál. Az inkompatibilitás a költői nyelvben azért fogadható el, mert különleges érzékelésre utal: egyetlen ingerre keletkező érzetegyüttesre. A szinesztéziában tehát nem arról van szó, hogy egyik osztályszéma (hallás) a másik helyébe (látás) lép, hanem épp a két ellentmondó szemantikai jegy egyidejű jelentkezése, ötvöződése a lényeg (1974: 70–72).

A kolozsvári kutató szinesztéziamagyarázata azért nem hasznosítható a köznyelvi szinesztéziák vizsgálatában, mert a két inkompatibilis érzetnév összekapcsolásaként értelmezett szinesztéziát stilisztikai szempont szerint magyarázza: szerinte az összeférhetetlenség azért indokolt, mert a különleges érzékelési mód különleges nyelvi képpel fejeződik ki. Ám a köznyelvben éppen hogy nem különleges szóképek használatára törekszünk, hanem a legnagyobb természetességgel használunk ún. „halott” nyelvi képeket, amelyek mélyen beágyazottak a mindennapi nyelvbe, alig észrevehetők, és nem rendelkeznek a költői képek szokatlanságával és feltűnőségével. Ezenkívül a köznyelvi szinesztéziák jelentéstani alapjának feltárásában az egymás mellé kerülő, különböző érzetekre vonatkozó szavak kompatibilis jellegét kell megmagyarázni: az a kérdés, hogy logikai összeférhetetlenségük ellenére milyen okból kerülhetnek egymás mellé, ráadásul úgy, hogy egymással találónak érezzük őket.

3. Alternatív javaslat a szinesztézia jelentéstani megközelítéséhez

A szinesztézia vizsgálatában a kognitív metaforaelméleti megközelítésből elfogadom azt az alaptételt, hogy a nyelv szoros kapcsolatban áll az észlelési és a kognitív folyamatokkal, és hogy a nyelv az emberi megismeréssel szoros összefüggésben vizsgálendő. A jelentés tehát az emberi — esetünkben észlelési — tapasztalatokba van beágyazódva. A szinesztéziára alkalmazva ez azt jelenti, hogy létrejötteinek motivációs alapját az emberi észlelés és az észleletek feldolgozásának idegrendszeri sajátosságai nyújtják. CACCIARI azt állítja, hogy a szinesztetikus metaforák nem a szójelentések kombinációjából eredeztethetők, hanem a szenzoros információ feldolgozására specializálódott idegi hálózatok kapcsolatának nyelvi kifejeződései (2008: 426). Valóban, kísérletekkel bizonyították,³

³ MAURER (1997), MONDLOCH és MAURER (2004), valamint MAURER és SPECTOR (2009) csecsemőkkel végzett kísérleteik alapján azt állítják, hogy életünk legkorábbi szakaszában mindannyian szinesztéziásan érzékeljük a világot. Az újszülött nem észleli differenciáltan a külvilágból a különböző érzékszerveken keresztül érkező ingereket. A csecsemő a térbeli és az időbeli változásokat az energiamennyiség változásában érzékeli, nem csak azon az érzékszerven keresztül, amelyet inger ért: más-más érzetérülethez kapcsolódó ingerek ugyanolyan energiamintázatot válthat-

hogy az észleleti modalitásokat feldolgozó agyi területek nem egymástól hermetikusan elzárt részek, hanem kapcsolatban állnak egymással, és ezeknek a kapcsolatoknak legalábbis egy része előhuzalozott, veleszületett. Nem értek egyet azonban azzal a felfogással, amely szerint a nyelvi jelenségek pusztán ezeknek a veleszületett idegi kapcsolatoknak a kifejeződései. Egyrészt nem történt olyan rendszerszerű kutatás, amely feltárta volna, hogy a köznyelvi szinesztéziákban együtt előforduló érzéketi modalitások mindegyike idegi kapcsolatban áll egymással. Másrészt, úgy gondolom, hogy a nyelvi szinesztéziák nem kizárólag idegéletani jelenségek által motiváltak, hanem létrejöttükben szemantikai folyamatok is szerepet játszanak.

MARKS (1997) kísérletekkel igazolta, és a szakirodalomban fellelhető szinesztéziás kapcsolatokat elemezve kimutatta, hogy az auditív és a vizuális modalitás különböző dimenziói között szabályos és törvényszerű kapcsolódások vannak. A szakirodalomban leírt fonéma → szín szinesztéziás kapcsolatokat elemezve rámutatott, hogy a szinesztéziás személyek⁴ a magas hangfekvésű beszédhangokat világosnak, míg a mély hangfekvésűeket sötétnek érzékelik. A fonéma → szín kapcsolatban megállapított törvényszerűségek igazak a zenei hang → szín szinesztézisre, illetve nem szinesztéziás személyek zenei hang → világosság megfeleltetéseire is. MARKS arra kért nem szinesztéziás személyeket, hogy társítsanak zenei tónusokhoz különböző világosságú sűrű színekártyákat, és azt találta, hogy a hangmagasság emelkedése növekvő színvilágosságot von maga után, és fordítva, a mélyülő hangokhoz sötétülő színekártyákat párosítottak. MARKS kísérletei azt is igazolták, hogy a hangerő a mérettel mutat összefüggést: a halk hangot kisebbnek, míg a hangos hangot nagyobbak érzékeljük.

Újabban WARD és munkatársai (2006) megerősítették MARKS eredményeit: kísérleteik során szinesztéziás, illetve nem szinesztéziás személyek a zenei hangokat szabályszerűen társították színekkel: az alacsony hangfekvésűeket sötét színnel, a magas hangfekvésűeket világosabb színnel érezték találónak.

nak ki, ezért két különböző érzetet ugyanolyan minőségűnek érzékelnek. Négyhetes csecsemőknél figyelték meg, hogy miután 90 másodpercig sima, illetve érdes felületű cuclit szoptak, a sima vagy érdes cucli felnagyított képét előnyben részesítették (több ideig nézték) attól függően, hogy azelőtt melyikhez szoktatták őket. A csecsemők tehát képesek voltak megfeleltetni a szájon keresztül észlelt simaságot, illetve érdességet — a kontinuitást és diszkontinuitást — a vizuálisan észlelt simasággal és érdességgel. Szintén egyhónaposokkal végzett kísérlet bizonyítja az auditív és vizuális intenzitás megfelelését: miután fehér fényhez szoktatták a csecsemőket, habituációt figyeltek meg náluk, amikor felnőttek által a fényingerhez hasonló intenzitásúnak ítélt hanginger érte őket. Két és fél-hároméves gyermekeknél ugyanazokat a hang-fény kapcsolatokra való érzékenységet figyelték meg, mint felnőtteknél: a kisgyerekek az ugráló fehér labdát a magas hanghoz, az ugráló fekete labdát pedig a mély hanghoz társították.

⁴ A szinesztézis jelenségét tapasztaló személyeket nevezik szinesztéziásoknak. A szinesztézis az a jelenség, amely során normális személyeknél egy érzetterületre érkező inger aktivál egy másik érzéketi modalitást is (a zenei hangok színérzetet váltanak ki), vagy ugyanazon az érzetterületen belül vált ki egy bizonyos inger egy másikat (a betűk, számok színérzetet indukálnak).

MARKS kutatásai nem csupán a szinesztézia neurolingvisztikai alapjának feltárása miatt jelentősek, hanem a nyelvi szinesztéziára tett megállapításai miatt is. Felfogása abban tér el a szinesztézia kognitív metaforaelméleti megközelítésétől, hogy a szinesztetikus kifejezések létrejöttében jelentőséget tulajdonít a nyelvnek. Bár a szinesztéziás metaforák keletkezését a fenti és a fentihez hasonló modalitásközi hasonlóságok észlelésével magyarázza — tehát az érzékek közös pszichofizikai jellemzői szolgálnak a szinesztetikus metaforák alapjául —, a szinesztetikus metaforák létrejöttének oka nézete szerint kettős: perceptuális és szemantikai (MARKS 1996). Két különböző érzékleti modalitáshoz tartozó szó kapcsolata úgy jön létre, hogy a modalitásokban különböző perceptuális jelenségek közös pszichofizikai jellemzői egy ún. érzékleten felüli attribútumként rakódódnak el az agyban: ilyen attribútum például a világosság, amely nemcsak szín- és fényérzékelés, hanem a (magas) hangok észlelése során is absztrahálódik, és az agyban már modalitáshoz nem köthető reprezentációként tárolódik. A *világos hang* szinesztéziában a vizuális és az auditív terület közössé vált attribútuma, a világosság aktiválódik. MARKS szerint a szinesztéziát nem pusztán perceptuális folyamatok határozzák meg, hanem szemantikai, tehát poszt-szenzoriális folyamatok is determinálják. Az érzékek és a nyelv között gyermekkorban meg tapasztalt kapcsolatok absztrakt szemantikai hálót hoznak létre, amely tartalmazza a modalitások közös szinesztetikus megfeleléseit (például a fent említett világosság attribútumot), és amelyben az érzékleti reprezentációk és a modalitásközi hasonlóságok amodálisan (érzékleti területtől függetlenül) újra vannak kódolva. A *világos hang* szinesztézia azért jöhet létre, mert a vizuális és az auditív inger szemantikai kódjai több-kevesebb közös jellemzőt tartalmaznak, így megfelelnek egymásnak.

MARKS szinesztéziamagyarázata több okból figyelemre méltó a szinesztézia jelentéstani alapjának feltárásában. Egyrészt szóhasználatára miatt érdemes figyelni: bár metaforaként tekint a szinesztéziára, több alkalommal — igaz, nem következetesen — a *hasonlóság* mellett a szenzoros tapasztalatok közötti *megfelelés-ről* beszél. Szóhasználatában a két kifejezés szinonimaként működik. Az ekvivalencia-kapcsolatot kulcsfontosságúnak tartom a szinesztéziák szempontjából, ugyanis a szinesztetikus kapcsolatokat nem tekintem metaforikusoknak, tehát hasonlóságon alapulóknak.

Másrészt a különböző érzékleti modalitásokban közös attribútum fogalmának bevezetésével MARKS kiküszöböli azt a nehézséget, amely a szinesztéziák konceptuális metaforaelméleti megközelítésében áll elő, nevezetesen a fogalmi tartományok közötti leképezések rendszerének a felállítását. A kognitív metaforaelmélet központi gondolata, hogy a metafora két fogalmi tartomány közötti leképezések rendszerén alapszik, ez a rendszer pedig jól strukturált: a forrástartomány bizonyos elemei rendszerszerűen felelnek meg a céltartomány bizonyos elemeinek. A SZERELEM–UTAZÁS fogalmi metafora leképezési rendszere eszerint

a következőképpen néz ki: szerelmesek → utasok, szerelmi kapcsolat → jármű, a kapcsolat eseményei → az utazás, a kapcsolat nehézségei → az úton lévő akadályok, a kapcsolat célja → úti cél (LAKOFF 2006, KÖVECSES 2005). A kognitív metaforaelmélet azokat a metaforákat tudja leginkább magyarázni, amelyeknek forrástartománya jól strukturált: a fogalomról alkotott háttértudás segítségével az elemek átvihetők a céltartományra (például az UTAZÁS fogalma a szereplőkkel és az utazás forgatókönyvével együtt alkalmas a SZERELEM fogalmi leképezésére), vagy forrástartományára könnyen felállíthatók az ún. nyelvi észlelési feltételek, amelyek alapján a céltartomány konceptualizálódik,⁵ így kiválóan alkalmasak egy kevésbé strukturált fogalom konceptualizálására. TSUR (1987) a Gestalt pszichológia megállapításait idézve hívja fel a figyelmet arra, hogy sok észlelet, például az íz-, a szag-, a hang- és a vizuális észlelési módok közül a szín- és fényészlelet Gestalt, azaz alak nélküli, ún. anyagtalan és formamentes észleletek. Szerinte az ezeket az ingereket kifejező szavak éppen ezért alkalmasak (költői) szinesztéziák alkotására, vagyis az érzetek fúziója illúziójának a létrehozására. A szinesztéziákat alkotó, észleletekre vonatkozó fogalmak mögött tehát nem áll finoman strukturált scenárió (mint ahogyan például az UTAZÁS fogalma mögött, amelynek vannak szereplői, folyamata), és az észleleteket leíró szavak ellenállnak a nyelvi észlelési feltételek felállításának éppen azért, mert maguk az észleletek sem strukturáltak. Így a *sötét* szó mögött nem áll olyan háttértudás, amely alkalmassá tenné egy hang jellemzésére, és jelentésében sem fedezhető fel olyan jegy, amely megmagyarázná, hogy miért alkalmas hangminőség kifejezésére. A *sötét* szó elsődleges jelentése a következő: 'amit semmiféle fény nem világít meg' vagy 'feketébe hajló, azzal rokon árnyalatú' (ÉKsz.). Amikor egy hangot jellemzünk a *sötét* minőséggel, természetesen nem azt értjük rajta, hogy semmiféle fény nem világítja meg, azaz nem világos a hang, hanem a mély, tompa, kellemes tónusú hangnak tulajdonítjuk a *sötét* minőségnevet, ezek a minőségek azonban nem részei a *sötét* elsődleges jelentésének, nem nevezhetők a *sötét* minőségnevet nyelvi észlelési feltételeinek. A nyelvi szinesztéziák létrejöttét vezérlő szemantikai szabály felderítésében nagyban hasznosítható a MARKS által bevezetett amodális attribútum fogalom. A *sötét* vizuális tapasztalat és az általa jellemzett hangminőség közös amodális attribútuma a mélység, és ez szolgál a *sötét* hang szinesztézia alapjául. Ahhoz, hogy mindenik szinesztetikus kifejezés mögött álló amodális attribútum létét bizonyítani lehessen, szükség lenne olyan kísérletek végzésére, amelyek a világosság–hangmagasság és a méret–hangerő között megállapított korreláció mintájára bizonyítják a szinesztetikus kifejezéseket alkotó minőségek valódi, perceptuális összefüggését. Azonban ha

⁵ A *pipa* szó például azért alkalmas a vízvezetékre szerelhető, derékszögben meghajlított cső megnevezésére, mert a pipa nyelvi észlelési feltételei közül kettő — 1. nagyjából derékszögben meg van hajlítva (görbe) és 2. belül végig üreges (csőszerű) — érvényes a csőre, a vízvezeték-alkatrész strukturális hasonlóságot mutat a pipával (SZILÁGYI N. 1996: 43).

ezek meg is állapíthatók, a különböző perceptuális tapasztalatokból az észleletek közös pszichofizikai jellemzői alapján elvont amodális attribútumok nem magyarázzák kielégítően a szinesztetikus átvitelek létrejöttét. A *sötét hang* szókapcsolat ugyanis nem csupán a hang mélységére vonatkoztatható, hanem a mély hang *kellemesen tompa, meleg* voltát is jellemzi, a *csillogó* nemcsak a magas, hanem a *kellemesen tiszta, telt* hang minősítője is. A szinesztéziák mögött tehát nem csupán perceptuális jellemzőkből absztrahált amodális attribútum áll, hanem hangulati megfelelés állapítható meg a tagok között: a sötét nemcsak a „mélysége” miatt talál a mély hanggal, hanem mert mind a jellemzett hangminőség, mind a sötétség — a hangra vonatkoztatva — a kellemesség érzetével is kapcsolatban áll. Ez utóbbi megfelelés viszont nem perceptuális, hanem értékítéleten alapuló. Ezenkívül a *sötét hang* szókapcsolat kontextustól függően nem csupán a hang fizikai jellemzőire utalhat, hanem a beszélő lelkiállapotára is: a szomorúan szóló hangot is illethetjük a *sötét* minőséggel. Ebben az esetben sem perceptuális jellegű az ekvivalencia, hanem affektív, hangulati. A megfelelések nem lineárisak, hanem a szinesztetikus kifejezések mögött feltételezésem szerint ún. szinesztetikus szemantikai hálózat áll, amelynek csomópontjait az amodális attribútumok alkotják, és azok egyszerre több minőséggel is összefüggésben állnak, így a sötét minőség nem csupán a mélységgel, hanem a tompasággal és a melegséggel is kapcsolatban áll (*sötét hang*). Hasonlóképpen, a csillogó minőség nem csupán a magas minőséggel, hanem az élessel, esetleg a hideggel is összefügg. A *tömör hangzás* és *vastag hang* szinesztetikus kifejezések pedig azt bizonyítják, hogy a tömörség, a vastagság és a mélység is összetartozik. A kapcsolatok lehetnek intramodálisak, pl. sötétség (vizuális minőség) — mélység (vizuális minőség), illetve intermodálisak, pl. sötétség (vizuális minőség) — tompaság (taktilis minőség).

A szinesztézia a fentiek tükrében eltávolodni látszik mind a hagyományos, mind pedig a konceptuális metaforaelmélettől. A hagyományos metaforaelmélet szerint a metafora hasonlóságon alapuló szókép, a szinesztéziában azonban nem az elemek hasonlóságáról van szó (a sötétség ugyanis semmilyen tekintetben nem hasonlít egy hangminőségre), hanem az elemek megfeleléséről, ekvivalenciájáról beszélhetünk (amodális attribútum, illetve értékítélet alapján). A kognitív metaforaelmélet többek között abban hozott újat a hagyományos elmélethez képest, hogy átértelmezte és kibővítette a hasonlósági kritériumot. Metaforáknak tekinti azokat a nyelvi jelenségeket is, amelyek létrejöttét nem hasonlóság, hanem például a tapasztalatok közötti összefüggés motiválja (pl. a TÖBB FELFELE IRÁNYULTSÁG „metafora”). A kognitív metaforaelmélet képviselői a hasonlóságnak mint kötelező kritériumnak a kizárásával indulnak el abba az irányba, ahol a metafora fogalma parttalanná válik, helyenként egyenesen szinonimája lesz az átvitt értelemnek (figurative meaning), és így már csaknem bármi belefér a metaforába, még a szinesztézia is.

A szinesztéziák azonban nem fogalmi metaforák, mert velük kapcsolatban nem beszélhetünk jól differenciált fogalmak közötti leképezésekről, esetükben fogalomelőtti, affektív, hangulati *ekvivalenciáról* van szó. Gondolatmenetem ezen a ponton kapcsolódik SEITZ szinesztéziaelméletéhez (2005): ő a szinesztéziát a fogalmi metaforától elkülönítve egyfajta alapmetaforának nevezi annak alapján, hogy — véleménye szerint — nem többé-kevésbé tudatos fogalmi leképezések révén jön létre, hanem veleszületett perceptuális megfeleléseket aktivál. SEITZhoz hasonlóan magam is úgy vélem, hogy a szinesztézia nem fogalmi leképezéseken alapszik, de nem állítom hozzá hasonlóan, hogy a nyelvi szinesztéziákban csak azért vagyunk képesek összefüggést alkotni két diszparát érzékleti tartomány között, és megérteni azt, mert agyunk erre „előhuzalozott”. A szinesztéziákban a leképezések állításom szerint valóban nem fogalmiak, tehát — SEITZ szóhasználatával élve — nyelv előttiék, azaz nem tudatosak, és intuitív módon jönnek létre, de nem feltétlenül azért, mert veleszületett idegi kapcsolatokat tükröznek, hanem azért, mert hangulati, érzelmi reprezentációk felelnek meg egymásnak.

A szinesztéziák hangulati, érzelmi alapon működő ekvivalenciakapcsolatként történő felfogása nem csupán azzal jár együtt, hogy a szinesztéziát kivonom a metaforák köréből, hanem azzal is, hogy nem tekintem őket metonimikus, azaz érintkezésen alapuló szóképeknek. A szinesztézia kognitív szemantikai megközelítése szerint a modalitásközi megfelelések egyes fajtái nem az idegrendszer működésében kódoltak (mint például a hangmagasság és hangerő, illetve világosság kapcsolata), hanem tanultak (például a hangerő és méret kapcsolata). Két perceptuális attribútum asszociációs kapcsolata eszerint úgy alakul ki, hogy gyermekkorban megtanuljuk: ezek együtt fordulnak elő (a nagy méretű tárgyak hangos, míg a kis tárgyak halk hangot adnak ki). Az elmélet azt állítja: míg a veleszületett megfeleléseken alapuló nyelvi modalitásközi kapcsolatok metaforikusak (pl. *világos hang*), addig azok, amelyeknek motivációs alapja az asszociatív tanulás, metonimikusak (pl. *kicsi hang*). A vizuális → auditív szinesztéziák azon fajtáit tartja metonimikusnak, amelyeknél a méretet kifejező szó jellemez egy hangot: ilyenek a köznyelvben például a *kicsi hang* és a *nagy hang(ú)* kifejezések. A *kicsi/nagy hang* szókapcsolatok azonban nemcsak hangerőt fejeznek ki, hanem az erőtlenséggel, illetve az erővel is kapcsolatban állnak, tehát meglátásom szerint a metonimikusnak nevezett szinesztetikus kapcsolatokban is felfedezhető a megfelelés mozzanata.

SZÁNTÓ BÍBORKA

Irodalom

- Arisztotelész (1915): *A lélekről*. Budapest, Franklin Kiadó.
- BRETONES-CALLEJAS, CARMEN (2001): What's Your Definition of Synaesthesia: A Matter of Language or Thought? *ICSI Technical Report 8*. URL: <http://www.icsi.berkeley.edu/ftp/pub/techreports/2001/tr-01-008.pdf>. (2010.11.01.).
- CACCIARI, CRISTINA (2008): Crossing the Senses in Metaphorical Language. In: GIBBS, RAYMOND W. szerk.: *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. New York, Cambridge University Press. 425–447.
- P. DOMBI ERZSÉBET (1974): *Öt érzék ezer muzsikája*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF szerk. (1992): *Magyar értelmező kéziszótár*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KEMÉNY GÁBOR (2002): *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- KOCSÁNY PIROSKA (1999): A szinesztézia a nyelvtudományban és a műelemzésben. In: V. RAISZ RÓZSA–H. VARGA GYULA szerk.: *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. (XIII. Anyanyelv-oktatási napok, Eger, 1998. júl. 7–10.) 1*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 86–92.
- KÖVECSES ZOLTÁN (2005): *A metafora*. Budapest, Typotex Kiadó.
- LAKOFF, GEORGE (2006): The Contemporary Theory of Metaphor. In: GEERAERTS, DICK szerk.: *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 185–239.
- T. LOVAS RÓZSA (1944): *A magyar impresszionista költészet stílusformái*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 72. Budapest.
- MARKS, LAWRENCE (1996): On Perceptual Metaphors. *Metaphor and Symbolic Activity 11 (1)*: 39–66.
- MARKS, LAWRENCE (1997): On Colored-Hearing Synesthesia: Cross-Modal Translations of Sensory Dimensions. In: BARON-COHEN, SIMON–HARRISON, JOHN E.: *Synesthesia. Classic and Contemporary Readings*. Oxford–Cambridge, Blackwell. 49–99.
- MAURER, DAPHNE (1997): Neonatal Synaesthesia: Implications for the Processing of Speech and Faces. In: BARON-COHEN, SIMON–HARRISON, JOHN E.: *Synesthesia. Classic and Contemporary Readings*. Oxford–Cambridge, Blackwell. 224–243.
- MONDLOCH, CATHERINE J.–MAURER, DAPHNE (2004): Do Small White Balls Squeak? Pitch-Object Correspondences in Young Children. *Cognitive, Affective and Behavioral Neuroscience 4 (2)*: 133–136.
- SEITZ, JAY A. (2005): The Neural, Evolutionary, Developmental, and Bodily Basis of Metaphor. *New Ideas in Psychology 23*: 74–95.
- SHIBUYA YOSHIKATA–NOZAWA HAJIME–KANAMARU TOSHIYUKI (2002): Understanding Synesthetic Expressions: Vision and Olfaction with the Physiological = Psychological Model. In: PLÜMACHER, MARTINA–HOLZ, PETER: *Speaking of Colors and Odors*. Amsterdam–Philadelphia, Benjamins. 203–227.

- SPECTOR, FERRINE–MAURER, DAPHNE (2009): Synesthesia: A New Approach to Understanding the Development of Perception. *Developmental Psychology* 45 (1): 175–189.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1996): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- TSUR, REUVEN (1987): Literary Synaesthesia. In: TSUR, REUVEN: *On Metaphoring*. Jerusalem, Israel Science Publishers. 209–268.
- ULLMANN, STEPHEN (1939): *Synaesthesiák az angol dekadens költészetben*. Különlenyomat az Egyetemes Philologiai Közlöny 1939. évi 2. füzetéből. Budapest.
- ULLMANN, STEPHEN (1957): General Semantics. In: ULLMANN, STEPHEN: *The Principles of Semantics*. Glasgow. 258–295.
- WARD, JAMIE–HUCKSTEP, BRETT–TSAKANIKOS, ELIAS (2006): Sound–Color Synaesthesia. To What Extent Does It Use Cross-Modal Mechanisms Common to Us All? *Cortex* 42: 264–280.